

Die Mij tergen, hebben verzekeringen

Gewetensbezwaren en de bewustwording van de bevindelijk gereformeerden, 1919-1934

Koos-jan de Jager*

Summary

In 1919, the Disability Law came into force as part of the Dutch social insurance system. Goal of the law was to protect the working class against financial losses due to an industrial accident. The so-called 'bevindelijk' (pietistic) gereformeerden, a minority group of ultraorthodox protestants had religious objections against the law. Founder and political leader of the SGP (Reformed Political Party) G.H. Kersten led the protest movement against the assurance laws. He insisted to his followers that they should not take part in the administrative preparations for the Disability Law and presented a petition to the minister, who on his turn prepared an exception for the conscientious objectors, which took effect in December 1920. After 1919, G.H. Kersten became the spokesperson of the conscientious objectors, asking the minister for exceptions for his group. Officials of the ministry observed that it seemed that Kersten strongly boosted the conscientious objections among his followers, since some of them became conscientious objectors only after Kersten made it into a political battle cry. The political actions against the Disability Law offer a new perspective to the history of the bevindelijk gereformeerden and the SGP. This can be described as subjectification, the process when a minority group becomes aware of its own existence and claims a place in the political and religious order. Kersten constructed his bevindelijk gereformeerde minority group, which did before only exist as small, scattered communities of orthodox protestants. He successfully claimed a place for his group on the Dutch political scene.

---

* Koos-jan de Jager (1995) is student geschiedenis (research master) aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, waar hij zich richt op moderne religieuze geschiedenis. Naast zijn studie is hij student-assistent in het onderzoeksproject Volkspetitionnement 1878.

Inleiding¹

Op donderdag 5 mei 1921 verscheen het eerste nummer van *De Banier*, het politieke orgaan van de jonge Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), opgericht in 1918. In zijn openingswoord schreef dominee Gerrit Hendrik Kersten (1882-1948), over de noodzakelijkheid van een partij die de beginselen van Gods Woord in de politiek zou verdedigen. De sociale verzekeringen zag Kersten als een van de grote gevaren van de Nederlandse vrijheid. ‘De sociale wetgeving is eene ellende-bron, geestelijk en stoffelijk: wie zal de lasten dragen straks? Wie het heirleger ambtenaren keeren in z’n brute eischen en knevelend handelen?’ (Kersten 1921a). In de jaren voorafgaand aan de oprichting van de SGP keerde Kersten zich reeds tegen de dwang die de overheid uitoefende op het vrije geweten. In 1906 organiseerde hij een petitie tegen de vaccinatiedwang. Deze petitie, die de geschiedenis inging als de Walcherse adresbeweging van 1906, was gericht tegen de indirecte dwang om schoolgaande kinderen te vaccineren. Zonder zogenaamd pokkenbriefje, een bewijs dat het kind gevaccineerd was, kon men niet naar school. Kersten vond deze dwingende vaccinatie strijdig met de Bijbel én de staatkundige vrijheid. Het kwam de staat niet toe om ouders te dwingen hun kinderen te laten vaccineren. Kersten profileerde na 1918 zijn partij als een protestpartij tegen verzekeringen, vaccinatie en vrouwenkiesrecht (Fieret 1990).

Vanaf haar oprichtingsjaren heeft de SGP zich opgeworpen als de beschermer van de gewetensvrijheid, zo betoogt historica Amanda Kluveland in haar recente studie over gewetensvrijheid, geschreven in opdracht van het wetenschappelijk bureau van de SGP. Kersten spande zich in om op theoretisch én praktisch gebied gewetensvrijheid te verdedigen. Hij verankerde als ‘politiek filosoof’ de gewetensvrijheid in het gedachtegoed van de SGP. Op theoretisch vlak is het Program van Beginselen, opgesteld voor de eerste vergadering van de SGP in 1918, een goed voorbeeld, waarin een verwijzing naar de gewetensvrijheid was opgenomen (Toelichting 1996). Alhoewel er valt af te dingen op de kwalificatie van Kersten als ‘politiek filosoof’ – Kersten kwam immers niet tot een systematische filosofische uitwerking van zijn ideeën over gewetensvrijheid – is wel duidelijk dat Kersten erin slaagde om gewetensvrijheid te koppelen aan actuele kwesties, wat het begrip hanteerbaar maakte in de dagelijkse politiek. In de Tweede Kamer stelde Kersten bijvoorbeeld gedetailleerde vragen aan het kabinet over een man die wegens zijn gewetensbezwaren zijn kinderen ongevacineerd naar school wilde laten gaan. De politiek-filosofische focus op gewetensvrijheid was een manier voor de jonge partij om zich te profileren tegenover de Antirevolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-

Historische Unie (CHU) (Kluveld 2017). Overigens is de voorstelling van Kluveld dat alleen Kersten zich in de jaren 1920 opwierp als beschermer van de gewetensbezwaarden en hiermee de ARP bekritiseerde onjuist. Zo ageerde niet alleen Kersten tegen de stemplicht, maar stelde het antirevolutionaire Kamerlid Lodewijk Franciscus Duymaer van Twist (1865-1961) in 1925 ook kritische vragen aan de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken over een vrouw die in Tholen gevangen was gezet omdat ze niet wilde stemmen (Handelingen Tweede Kamer 1925-1926). Latere voormannen van de SGP hebben het begrip gewetensvrijheid telkens weer gekoppeld aan nieuwe praktische onderwerpen. Een recent voorbeeld is de inzet van SGP-politici in 2011 om de positie van gewetensbezwaarde trouwambtenaren die geen homohuwelijk willen sluiten te verdedigen.

In dit artikel onderzoek ik de inspanningen van Kersten om op praktisch vlak vrijstellingen te regelen voor gewetensbezwaarde burgers. Deze praktische inspanningen zijn weinig beschreven in de historiografie over de SGP. Archiefonderzoek van tot op heden weinig geraadpleegde bronnen toont echter aan dat Kersten en zijn bevindelijk gereformeerde achterban met hun protest tegen de gewetensdwang tussen 1919 en 1934 effect sorteerden. Deze invalshoek sluit aan bij het recente werk van historicus John Exalto die in zijn geschiedenis van de zogeheten Kerstenscholen laat zien dat Kersten in het Interbellum in het offensief zat. Exalto gebruikt het begrip *subjectification*, ontleend aan het werk van de Franse filosoof Jacques Rancière (Rancière 1991). Dit begrip beschrijft het proces wanneer een minoriteit zich bewust wordt van haar eigen bestaan en haar plaats opeist in de orde der dingen. Deze groep is *coming into presence*, zij manifesteert zich om een eigenstandige, legitieme plaats te verwerven. Exalto laat in zijn studies zien dat dit proces van het opeisen van een afgebakende positie voor de bevindelijk gereformeerde minderheidsgroep als zelfstandige richting plaatsvond in het onderwijs. Kersten wist met zijn scholen van de Gereformeerde Gemeenten een eigen positie te verwerven (Exalto 2012; Exalto 2017). Ditzelfde proces is zichtbaar in de protesten tegen de sociale verzekeringswetgeving, waarin de bevindelijk gereformeerde voorman Kersten een uitzonderingspositie claimde voor zijn achterban. Het buitenparlementaire protest vormde vanuit dit perspectief een stap in de ontwikkeling van de bevindelijk gereformeerde minderheidsgroep naar een eigenstandige plaats in de Nederlandse samenleving. Centraal in dit artikel staat dus de vraag wat de rol was van gewetensbezwaard protest tegen de sociale verzekeringswetgeving in de vorming van de bevindelijk gereformeerde groep met een vast omschreven identiteit.

Voor dit artikel is gebruik gemaakt van het archief van de afdeling Arbeidersverzekering van het ministerie van Sociale Zaken, waarin de volledige documentatie vanuit het ministerie over de uitvoering van de sociale zekerheidswetgeving is opgenomen. Deze archieven zijn door SGP-historicus Wim Fieret ingezien, maar slechts verwerkt in de voetnoten bij de vroege partijgeschiedenis (Fieret 1990). In dit archief bevinden zich dossiers over de behandeling van gemoedsbezwaren tegen de sociale wetgeving. De correspondentie met Gerrit Hendrik Kersten uit 1922 en 1934 is opgenomen in een apart dossier (NA, 2.15.08, 64); de acties tegen de invoering van de Invaliditeitswet uit 1919 en 1920 hebben eveneens een eigen dossier (NA, 2.15.08, 347). Een derde belangrijk dossier bevat een tiental cases van gewetensbezwaarden uit de periode 1923-1929 (NA, 2.15.08, 166). Uit dit dossier zijn in dit artikel enkele cases gekozen die de algemene lijn van de discussies het duidelijkste representeren. De stukken uit de hierboven beschreven archieven vormen de centrale bron voor dit artikel en zijn aangevuld met krantenartikelen over het verzet tegen de sociale verzekeringen en enkele parlementaire bronnen. Uit het archief van de SGP kwam weinig nieuwe informatie, deze informatie was reeds verwerkt in eerdere publicaties van Fieret en Exalto (Fieret 1990; Exalto 2012).

Sociale wetgeving in ontwikkeling

In 1901 werd de eerste sociale verzekeringswet, de Ongevallenwet, in Nederland aangenomen. Arbeiders met risicovol werk in industriële bedrijven werden hierdoor verzekerd tegen de financiële gevolgen van een bedrijfsongeval. In 1921 werd deze Ongevallenwet ingrijpend gewijzigd, waardoor bijna alle bedrijven onder de wet vielen. Het aantal sociale verzekeringswetten groeide door de invoering van de Ouderdomswet (1919) en Ziektewet (1913 aangenomen, 1930 in werking). Inmiddels was ook de Invaliditeitswet in 1913 aangenomen in het parlement. Door oorlogsomstandigheden kon de wet pas op 3 december 1919 van kracht worden (Wittert van Hoogland 1940; Hoogenboom 2003). Kern van de wet was dat iedere arbeider verplicht was zich te verzekeren tegen de financiële gevolgen van bedrijfsongevallen en ouderdom. De premies werden betaald door middel van het zogenaamde ‘zegeltjes-plakken’. Iedere week moest door de werkgever een zegel worden geplakt op de rentekaart van zijn arbeiders, overeenkomstig de loonklasse waarin de arbeider viel. De kosten van deze zegels vormden de premie voor de verzekering, die door de arbeider en werkgever gezamenlijk werden betaald. Uit een voorlichtingsbrochure uit

1919 bleek dat de wetgever de premiebetalingen serieus nam: verschillende vormen van fraude (zoals te weinig plakken of niet plakken) werden bestraft met geldboetes tot maximaal 600 gulden of maximaal één jaar gevangenisstraf. De uitvoering van de Invaliditeitswet werd regionaal gecontroleerd door de nieuw ingestelde Raden van Arbeid (Loef 1919).

Bevindelijk gereformeerden hadden grote bezwaren tegen deze sociale wetgeving. Naast de staatkundige bezwaren tegen de overheidsdwang was verzekering voor hen in strijd met het geloof in de voorzienigheid, omdat het voortkwam uit ‘ijdele bezorgdheid’. Zij beriepen zich hierbij op de tekst van de geloofsbelijdenis van de Heidelbergse Catechismus, zondag 10, die handelt over Gods voorzienigheid (Fesko, Huijgen & Siller 2013). De gedachte dat verzekeren beschermde tegen mogelijke toekomstige ongelukken zagen zij als een ontkenning van Gods bestuur over de wereld. Wanneer God in zijn voorzienigheid mensen gezondheid of ziekte, rijkdom of armoede geeft, komt het de mens niet toe om zich hiervoor vooraf in te dekken. Liever wilde men zich overgeven in Gods hand, in het vertrouwen dat Hij zal zorgen. Zo schreef Leendert Mattheus Schot (1862-1928), ouderling uit de gereformeerde gemeente van Tholen, op 9 mei 1923 aan de minister van Arbeid, Handel en Nijverheid dat hij nog nooit een stap gezet had op het terrein van verzekeringen. Het betalen van de verzekeringspremie achtte hij ‘eene verloochening van de voorzienigheid Gods Wiens Godsbestuur tot in de kleinste bijzonderheden over alles gaat en die zijnnen schepselen draagt en onderhoud geeft, volmaakt naar Zijnnen goddelijken Wil’ (NA 2.15.08, 166). Andere gewetensbezwaarden kwamen met inventieve theologische interpretaties. Broodbakker Willem van der Wal (1870-1960) uit Krimpen aan den IJssel, vader van 17 kinderen van wie er nog 14 leefden en niet gevaccineerd waren, verklaarde aan de ambtenaren van de Raad van Arbeid dat hij rotsvast geloofde in een levende God. Wanneer God zou ophouden te regeren, dán zou hij aan de sociale verzekering beginnen. ‘Desgevraagd haalde hij een uitspraak daaruit [de Bijbel, KjdJ] aan, die zou luiden: “Die Mij tergen, hebben verzekeringen”. Op de vraag waar deze tekst te vinden is, las hij Job 12:6-10 voor den nadruk leggende op het gedeelte uit vers 6 waar staat: “en die God tergen hebben verzekerdheden”. Toen hij op het verschil gewezen werd, tusschen hetgeen hij uit het hoofd aanhaalde (verzekeringen) en hetgeen hij voorlas (verzekerdheden), verklaarde Van der Wal dat dit voor hem hetzelfde is’ (NA 2.15.08, 166).

Het schriftberoep op Job 12 van Willem van der Wal werd later theologisch uitgewerkt in een brochure van de verder onbekende Corn. van Eijk. Hij schreef in 1930 een boekje onder de titel *Het verzekeringswezen. Of de*

god dezer eeuw veroordeeld op grond van Gods getuigenis naar aanleiding van Job 12:6b (Van Eijk 1930). In het SGP-dagblad *De Banier* werd het boekje beoordeeld als ‘een eenvoudig woord van een eenvoudig man, die zijn hart uitstorten wil over den gruwel van het verzekeringswezen’ (B. 1930). In zijn boekje betoogt de schrijver dat mensen, door zich te verzekeren, God tergen. Met hun verzekering zeggen zij eigenlijk: ‘er is geen God, je moet jezelf helpen! (...) Ik sta zelf verantwoordelijk voor mijn eigen welvaart. Eigen oplettendheid en voorzichtigheid kunnen mij redden: wanneer mijn oog over alles gaat, dat alleen is mijn behoud. In één woord: alles hangt van mijzelf af.’ In het slot van zijn betoog haalt Corn. van Eijk de orthodoxe dominee Lambertus Gerardus Cornelis Ledebor (1808-1863) aan, die in een droom had gezien ‘dat de Satan door een schuif naar Nederland gluurde, om het in zijn klauwen te krijgen’. De verzekeringen waren voor Van Eijk bewijs van de val van het Nederlandse volk. ‘De duivel lacht en loopt met zijn groote laarzen door Nederland te huppelen.’

Dominee Kersten onderbouwde in verschillende artikelen en lezingen zijn bezwaren door een theologische doordenking van het gewetensbegrip. Verzekeren was, aldus Kersten, strijdig met het Woord van God en het kweekte ‘ijdele bezorgheid’ en krenkte het ‘kinderlijke geloofsvertrouwen’. Samengevat leidden verzekeringen ‘meer en meer tot verwereldlijking van de kerk’ (Kersten 1921b). Naast de religieuze bezwaren betwistte Kersten de staat het recht om tot verzekering te dwingen. Volgens hem kwam de staat de macht niet toe om mensen te dwingen tot een handeling die tegen hun diepste overtuigingen inging. De beginselen van de gewetensbezwaren waren volgens Kersten terug te voeren op de vrijheidsstrijd van de Lage Landen in de Tachtigjarige Oorlog en hadden dus eeuwenoude papieren. Hij riep zijn achterban daarom op om vasthoudend te zijn in de bezwaren, ook al dreigt executoire verkoop van goederen. Als de overheid werkelijk meent dat de gewetensbezwaren onschadelijk moeten worden gemaakt, dan moet zij haar gang maar gaan. ‘Doch tot God in den hemel zal een aanklacht opgaan vanwege de onrechtvaardige onderdrukking derzulken, die het heil des lands zoeken, en alleen omdat hun de vreeze Gods het belet, niet kunnen verzekeren’ (Kersten 1920).

Vanuit antirevolutionaire hoek werd kritiek geleverd op de geuite gewetensbezwaren. Volgens dr. Hendrik Willem van der Vaart Smit (1888-1985), predikant van de Gereformeerde Kerk te 's-Graveland, waren de gewetensbezwaren tegen de sociale verzekeringen onterecht. Volgens hem was het leven vol van verzekeringen. Het driemaal per dag eten is een vrijwel door de gewoonte verplichte verzekering tegen het krijgen van honger. Warme

kleding verzekerde tegen de kou, de politie tegen misdrijven en een stevige zeedijk tegen overstromingen. Staatskundig gereformeerden zijn dus allang verzekerd. Hun verzet kon in de visie van Van der Vaart Smit alleen leiden tot een slechtere behandeling van arbeidsongeschikte arbeiders (N.N. 1919a). Hieruit blijkt dat de theologische bezwaren tegen verzekeringen onderwerp werden van politiek debat tussen antirevolutionairen en staatskundig gereformeerden. Antirevolutionaire politici deelden wél de bezwaren tegen staatsdwang en beknotting van religieuze vrijheden, zoals het voorbeeld van Duymaer van Twist die protesteerde tegen de stemplicht aantoonde. Toch kozen zij een andere theologische interpretatie van de voorzienigheid in relatie tot de sociale verzekering.

Het socialistische dagblad *Het Volk* voerde andere kritiek aan (N.N. 1919b). Van iemand die goed op Zuid-Beveland bekend was, vernam de krant dat gewetensbezwaarde boeren die niet wilden meewerken aan het zegeltjes-plakken wél tegen brand- en veeschade waren verzekerd. Deze opposanten van de verzekeringswetgeving schenen dus meer door brandkast- dan door gewetensbezwaren gedreven te worden. Ook in overheidsstukken kwam dit financiële argument naar voren toen de minister constateerde dat gewetensbezwaarde werkgevers zich ondanks hun verzet tegen de sociale wetgeving wél tegen andere zaken hadden verzekerd.

Kerstenianen in verzet

Nadat vastgesteld was dat de Invaliditeitswet op 3 december 1919 van kracht zou worden, gingen het ministerie en de Raden van Arbeid aan het werk om de werkgevers en werknemers voor te bereiden op het zegeltjes-plakken. Aan alle arbeiders werden aanmeldingsformulieren toegezonden, op basis waarvan rentekaarten werden opgemaakt waarop de zegels geplakt moesten worden. Met het uitrollen van het verzekeringsstelsel werden de bezwaren in bevindelijke kring sterker; zij namen verschillende politieke vormen aan. In september en oktober werden in de gemeenten Hardinxveld, Barneveld en Ede petities opgesteld en ondertekend door respectievelijk 19, 195 en 500 ondertekenaars. Aan de katholieke minister mr. Piet Aalberse (1871-1948) van Arbeid, Handel en Nijverheid werd gevraagd om ruimte te maken in de sociale wetgeving, ‘ten einde een ieder vrij blijve om des consciëntie wille niet tot verzekering over te gaan’. De 500 ondertekenaars uit Ede en omgeving waren, zo dacht de voorzitter van de Raad van Arbeid in Apeldoorn voornamelijk afkomstig uit de arbeiders in de landbouw. Hij sprak de verwachting uit dat,

wanneer de minister het verzoek tot vrijstelling zou afwijzen, de bezwaardenden zouden overgaan tot het invullen en ondertekenen van de aanmeldingsformulieren voor de sociale verzekering. Aalberse beantwoordde de petitie inderdaad negatief: er konden geen vrijstellingen worden verleend (NA. 2.15.08, 347).

De Raden van Arbeid probeerden via kerkenraden gemoedsbezwaardenden te overtuigen om tóch hun aanmeldingsformulieren in te vullen en daardoor deel te nemen aan de sociale verzekeringen. Dit blijkt uit een brief van de kerkenraad van de gereformeerde gemeente van Barneveld aan de Raad van Arbeid in Apeldoorn. De kerkenraad was er blijkbaar op aangesproken dat hun dominee, Jozias Fraanje (1878-1949), zich keerde tegen de verzekeringen. In de brief schreef scriba Jacob van Middendorp (1870-1946) dat de kerkenraad vast van oordeel was, 'dat zij niet mag, niet durf [*sic*] en niet kan aan de verzekeringswetten voldoen, omdat ze in strijd is met Gods woord'. Verzekeren, zo betoogde hij, was God verloochenen. Hun dominee kon zijn ambt wel neerleggen als hij moest ophouden de volle waarheid te verkondigen en om te waarschuwen tegen verval. 'Dus mijnheer de Voorzitter, ik geloof dat ik uit het harte van de Kerkenraad geschreven heb, wij hopen hierbij te blijven door Gods genade en worden wij dan gestraft, hier staan wij, wij kunnen niet anders, wij wenschen stil af te wachten wat de regeering met ons doen zal' (NA. 2.15.08, 347).

SGP-voorman Kersten organiseerde in de tussentijd ook een petitie, die door 4800 mensen werd ondertekend. Deze petitie is helaas, voor zover ik weet, niet bewaard gebleven. Op 14 november 1919 gingen de christelijk gereformeerde dominee Jan van der Vegt (1863-1929) en dominee Kersten op audiëntie bij minister Aalberse, waar zij hem het bezwaarschrift aanboden. Donderdag 27 november werd in de consistoriekamer van de gereformeerde gemeente van Middelburg een vergadering van staatkundig gereformeerden gehouden, waarin de houding van de SGP inzake de Invaliditeitswet werd besproken. Kersten deed verslag van de audiëntie en de vergadering nam een resolutie aan waarin men met kracht afstand nam van de sociale verzekeringswet. Daarnaast vertelde Kersten zijn medestanders dat de minister een wetsvoorstel had toegezegd waarin een vrijstelling voor gewetensbezwaardenden zou worden geregeld. Deze wet zou wel enige tijd op zich laten wachten, waardoor arbeiders zich voor korte tijd tóch moesten verzekeren. Ondanks de toezegging van de minister was dit voor de vergadering een stap te ver. Men besloot de druk van de overheid te weerstaan. Aan de arbeiders werd geadviseerd de rentekaarten terug te zenden (Fieret 1990; NA. 2.19.203, 1). Minister Aalberse protesteerde tegen deze voorstelling van zaken door Kersten. Volgens hem

had hij geen toezegging voor een wettelijke vrijstelling gedaan, maar slechts toegezegd de indiening van een uitzonderingspositie in overweging te nemen (NA, 2.15.08, 347).

De Raden van Arbeid concludeerden kort voor de ingangsdatum van 3 december dat vele aanmeldingsformulieren niet waren ingevuld, waardoor arbeiders hun rentekaart niet konden ontvangen. De minister adviseerde hen om de rentekaarten voor de weigerende arbeiders ambtshalve op te maken. Deze werden door de gemoedsbezwaarden, op aandringen van Kersten, teruggestuurd naar de Raad van Arbeid. Ambtenaren verzochten dat de zogenaamde toezegging van de minister het probleem alleen maar groter maakte, omdat de gewetensbezwaarden zich nu gesterkt voelden in hun overtuiging (NA, 2.15.08, 347). Kersten benadrukte op zijn beurt richting zijn achterban in advertenties dat ze niet moesten wijken voor de druk: ‘Nogmaals dring ik dan bij U aan niet uit vreeze te vallen doch staande te blijven. Werkgevers plakt de zegels niet. Werknemers zendt direct de rentekaart die u is toegezonden terug aan den voorzitter van de Raad van Arbeid, en wacht in stil opzien tot den Heere af, of Hij ons ontheffen wil van den zwaren druk dien de Wet op ons legde’ (N.N. 1919c). Ook al zou het gewetensbezwaar leiden tot gevangenisstraf of verkoop van goederen, men moest Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen.

Kersten, de leider der onderwerpelingen

Door de voorzitters van de Raden van Arbeid en in de pers werd de mobiliserende rol van Kersten in de gewetensbezwaren onderkend. Het progressief-liberale ochtendblad *Het Vaderland* van 25 april 1920 betoogde dat de bron van het gewetensverzet dominee Kersten was die de ‘vredelievende gemeentetjes van Louwtje Boone, de Dijkianen, Bakker’s kerkje (de schoone namen zijn meest naar die der eerste broederen-voorgangers) tot de Oud-Gereformeerden’ verzamelde en de Staatkundig Gereformeerde Partij formeerde (N.N. 1920). In sommige regio’s werden de gewetensbezwaren pas kenbaar gemaakt nadat de beweging van Kersten op gang was gekomen. De authenticiteit van de gewetensbezwaren werd hierdoor in twijfel getrokken. De Verzekeringsraad van Arnhem noemde de beweging tegen de invaliditeitswet epidemisch en in de hoofdzaak gevoed door ‘de bijzondere opvattingen van eenige predikanten’. De wet was immers al zes jaar geleden aangenomen en was voor 1919 nooit zo sterk bekritiseerd door gewetensbezwaarden.

In de regio rond Goes hoorden de ambtenaren van de Raad van Arbeid regelmatig van gemoedsbezwaarden dat ze aanvankelijk niet voornemens waren hun rentekaarten terug te zenden, maar dat ze hiertoe op aandrang van voormannen uit hun kerkelijke kring of omgeving waren overgegaan. Eveneens heerste er veel onkunde bij arbeiders, en waren de grenzen tussen financiële of gewetensbezwaren niet helder. 'De feiten deden zich voor', aldus de voorzitter van de Raad van Arbeid te Goes, 'dat betrokkenen uitdrukkelijk verklaarden: dat kost heel wat geld en daar heb ik gemoedsbezwaren tegen'. Opvallend is dat hier een vorm van toetsing van gewetensbezwaren door de overheid plaatsvond. Waren deze echt of gestimuleerd door bepaalde mobiliserende dominees? Of waren de gewetensbezwaren een bedekte vorm van gierigheid? De toetsing werd nog eens ingewikkelder gemaakt doordat verschillende gewetensbezwaarden persisteerden in hun weigering, terwijl anderen zich lieten overreden en zich wel verzekerden. Minister Aalberse zelf verklaarde aan Kersten op de audiëntie dat er mensen bij hem op audiëntie durfden gaan om vrijstelling te krijgen van de verzekering wegens gemoedsbezwaren, terwijl zij wél verzekerd waren tegen brandschade. Kersten reageerde zeer verontwaardigd op de houding van deze dubbelhartige mensen. Hoe konden mensen een dubbele houding innemen in hun gemoedsbezwaren, dit ging toch om een diep religieuze zaak? Het raakte een beginselkwestie, mensen konden volgens Kersten hierin geen twee wegen bewandelen (NA. 2.15.08, 347; Kersten 1920).

Boeiend is dat deze beweging in kranten en beleidsstukken nadrukkelijk gekoppeld wordt aan geografie. De provincie Zeeland, met Aagtekerke als het brandpunt, de gemeenten Barneveld, Ede, Veenendaal en Putten en hun directe omgeving waren volgens de berichten de streken waarin de protestbeweging bestond. De bevolking behoorde hier overwegend tot de Gereformeerde Gemeenten. Eveneens worden de regio's Goeree-Overflakkee, Hardinxveld en de Hoeksche Waard genoemd. Vandaag de dag herkennen we deze gebieden meteen als kernen van de Nederlandse *Biblebelt*.

Naast de kritiek in de kranten kreeg de oppositie van de bevindelijk gereformeerden steun. Dr. Nicolaas Cornelis de Regt (1883-1976), godsdienstonderwijzer en evangelist bij de Nederlands hervormde evangelisatie in Oosterhuizen-Klarenbeek, nam het in een ingezonden brief in de *Apeldoornsche Courant* op voor de gemoedsbezwaarden. Hij betoogde dat de straffen die weigeraars van de verzekeringen opgelegd konden worden onjuist waren. 'Wat blijft er over van de vrijheid onzer godsdienstige overtuiging, als er telkens weer wetten gemaakt worden, waarbij geen rekening gehouden wordt, met personen, die op grond van hun geweten weigerachtig moeten

blijven er aan te voldoen?’ Zelf had De Regt geen bezwaren tegen de verzekeringen, maar ‘geloofsvervolging’ van de weigeraars ging hem veel te ver (De Regt 1919).

Ook *Het Vaderland* van 25 april 1920 pleitte voor een soepele behandeling van de gewetensbezwaren. De auteur van het artikel betoogde dat het idee dat de bezwaarde Zeeuwen huichelaars en opstandelingen waren onjuist was. Dat de Zeeuwse boeren zich onder Kerstens leiding verzetten tegen de sociale verzekeringen betekende niet dat zij achterlijk of gierig waren. Hun bezwaren waren serieus, géén komedie. De bezwaren moesten niet met nodeloze straffen worden onderworpen, maar met ‘vriendelijke gemoedelijkheid’ worden getemperd. Een oplossing was een kwestie van tijd, de wet zal er toch wel komen, zo betoogde het commentaar: ‘Maar men moet niet alles in eens verwachten. (...) Hoe weinig bleek er voor ‘n paar jaar niet nog maar over van het eertijds machtige gemoedsbezwaar tegen de vaccinatie. Groote steden, hebt ge zelf niet iets dergelijks beleefd met uwe winkelsluitings-verordeningen? Dat verzet is niet anders dan een sprankelende vonk in de vurige hersens van een organisator oftewel soms politiek kemmaantje. Voor de rest zal alles wel terecht komen, mits de ambtenaar gemoedelijk is, kennis van de plaatselijke toestanden heeft en geen wet met gestrengheid gaat toepassen’ (N.N. 1920).

Een uitzonderingspositie in het verschieft

Op 5 december 1919 kondigde minister Aalberse in de Tweede Kamer aan dat hij een vrijstelling voor de Invaliditeitswet voorbereide om de gewetensbezwaarden te ontzien. In de tussentijd werd op last van de minister niet opgetreden tegen mensen die zich niet verzekerden. Kersten wist dit omdat hij op 16 december 1919 opnieuw een gesprek had met de secretaris-generaal van het ministerie van Arbeid en de chef van de afdeling Arbeidersverzekering. Tegen weigeraars zou niet worden opgetreden, zo verzekerde Kersten zijn achterban (Kersten 1920). Op 2 december 1920 werd in de Eerste Kamer het wetsvoorstel aanvaard, waardoor voortaan de werkgevers zouden plakken voor de gemoedsbezwaarde arbeiders. Werkgevers die bezwaren hadden, konden de rentekaarten van hun arbeiders inleveren bij de Raad van Arbeid, waar voor deze arbeiders geplakt zou worden. Het financiële voordeel van deze gewetensbezwaarde werkgevers werd weggenomen door een verhoging van de belasting met 25%. Deze was eerst vastgesteld op 50%, maar werd na een bezoek van Kersten aan het ministerie verlaagd tot 25%. Dankzij het lobbywerk van Kersten in Den Haag, die nog voordat hij Kamerlid werd dit belang-

rijke wapenfeit op zijn conto kon schrijven, was aan de gemoedsbezwaarden tegemoet gekomen. Het aantal arbeiders dat een ontheffing aanvraag lag rond de 4000, ongeveer 0,2 procent van de werkzame bevolking (Hoogenboom 2003). De SGP bleef overigens de jaren daarna protesteren tegen de vervangende belasting voor de gewetensbezwaarden, omdat zij daardoor dubbel moesten betalen. Naast deze belasting droegen zij immers de morele zorg voor hun werknemers en medeburgers. Deze vervangende belasting werd echter niet opgeheven (Fieret 1990).

In de jaren na 1919 wierp Kersten zich op als spreekbuis van de gemoedsbezwaarden richting de ministers van Sociale Zaken. Hij trad duidelijk in het offensief om ook voor andere sociale verzekeringswetten vrijstellingen voor elkaar te krijgen. Zo verzocht hij in 1922 de minister om ontheffing van gewetensbezwaarden van de Ongevallenwet, Ziektewet en voor alle mogelijke toekomstige wetten die verzekeringsplicht in zich droegen. Uit de interne reactie op het departement van Arbeidsverzekering blijkt dat men de indruk had dat de gemoedsbezwaren 'wel zeer aangevuurd' werden door Kersten. Van gemoedsbezwaren tegen de Ongevallenwet was bijvoorbeeld tot dan toe weinig gebleken, zo schreef de behandelend ambtenaar. In de laatste zes jaar waren slechts drie verzoeken tot ontheffing van de verzekeringsplicht binnengekomen. Deze verzoeken waren dubieus, het leek alsof ze slechts waren ingediend om onder de betalingsplicht uit te komen (NA. 2.15.08, 64). In oktober 1924 debatteerden het christelijk-historische nieuwsblad *De Nederlander* en *De Banier* over de vraag of gemoedsbezwaren konden worden gecreëerd. Volgens *De Nederlander* kon men een sfeer scheppen waarin gemoedsbezwaren gekweekt werden en zeer welig konden gedijen. *De Banier* reageerde fel: beweerde *De Nederlander* nu dat gemoedsbezwaren menselijke verzinsels zijn die konden worden geremd of gestimuleerd? Wanneer het Woord van God eerlijk geprekeerd wordt, zullen gewetensbezwaren tegen wetten strijdig met dit Woord blijven bestaan (Kluvel 2017). Dat er binnen de achterban van Kersten geen eenduidigheid bestond over deelname aan de sociale verzekeringswetten bewijst een vraag van de kiesvereniging Aagtekerke op de Algemene Vergadering van de SGP in 1920. Er waren in Aagtekerke blijkbaar leden die deelnamen aan het zegeltjes-plakken. De vergadering adviseerde deze leden 'niet aanstonds te royeeren, maar ze trachten te herwinnen voor de goede beginselen' (N.N. 1921).

Het verzet tegen de andere sociale verzekeringswetten hield ook na de vrijstelling voor de Invaliditeitswet aan. Tot de grootste tegenstanders van de Ouderdomswet, die enkel verplicht was voor werkgevers, behoorden dominee Jozias Fraanje (1878-1949) uit Barneveld en enkele van zijn gemeenteleden.

Hij weigerde als werkgever zijn dienstbode te verzekeren voor de ouderdomsverzekering. Eveneens wilde hij niet de vervangende belasting betalen. In april 1922 werd daarom beslag gelegd op zijn goederen, waarna op 29 april een verkoop volgde. De pendule van Fraanje werd te koop aangeboden en door een der kerkenraadsleden gekocht voor 50 gulden, wat voldoende was voor de verschuldigde gelden. Vervolgens kwam de pendule weer terug in Fraanjes bezit. Bij een ander weigerend gemeenteraadslid werden 6 stoelen gekocht voor 60 gulden door hetzelfde kerkenraadslid. Een derde weigeraar zag zijn knecht een klok van 35 gulden opkopen. In de jaren daarna volgde telkens een beslag en gerechtelijke verkoop op de consequente weigering van Fraanje om de bedragen te voldoen. Telkens opnieuw verkocht men de pendule van Fraanje voor 50 gulden, die dus iedere keer weer in zijn bezit kwam (N.N. 1922; N.N. 1925).

De vrijstelling voor gewetensbezwaren voor de Ongevallenwet van 1921 zou, in tegenstelling tot de Invaliditeitswet op zich laten wachten. Pas in 1928 nam het parlement een wijziging van de Ongevallenwet aan, waardoor een uitzonderingspositie voor gewetensbezwaarde werkgevers mogelijk werd. In de jaren tussen 1922 en 1928 speelden diverse zaken rond gewetensbezwaarde ondernemers uit bevindelijk gereformeerde kring die ondanks protesten géén vrijstelling konden krijgen van premiebetaling krachtens de Ongevallenwet. Een van deze zaken draaide om Leendert Mattheus Schot uit Tholen. Hij had gewetensbezwaren om zijn dochter, die sporadisch in zijn winkeltje werkte, te verzekeren. Hij nam daarom contact op met minister Aalberse voor een oplossing. De minister constateerde dat de gemoedsbezwaren van adressant Schot niet voorgewend bleken te zijn, en vroeg de Raad van Arbeid in Goes om een oplossing te zoeken. Schot zou bijvoorbeeld het bedrag van de verzekering kunnen betalen aan de burgemeester van Tholen, zodat er geen rechtstreeks contact zou zijn met de verzekeringsinstanties. Schot kwam zelf met een inventieve oplossing. Hij was voornemens zijn zaak in een firma om te zetten, waarin zijn dochter als firmant optrad. Hierdoor hoefde hij zijn dochter niet meer als werknemer te verzekeren. Het nog openstaande premiebedrag van f1,05 werd keurig door hem betaald (NA. 2.15.08, 166).

Op zeer praktisch niveau zette Kersten zich in om regelingen te treffen voor zijn gewetensbezwaarde achterban, zoals blijkt uit een briefwisseling tussen Kersten en de minister van Sociale Zaken in 1934. De kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente te Utrecht onder voorzitterschap van ds. Martinus Heikoop (1890-1944) was verplicht om de koster te verzekeren, maar wenste gebruik te maken van de uitzonderingspositie voor gewetensbezwaarden. Een vrijstelling was onmogelijk, omdat de Belastingdienst de kerkenraad

niet kon aanslaan voor de benodigde vervangende belasting. Kersten hoopte dat de minister een regeling kon treffen, dit was immers ook eerder gebeurd bij de Vereniging voor Wijkverpleging te Yerseke en de Schoolvereniging in Rotterdam, zo schreef hij. De minister op zijn beurt schreef aan de Raad van Arbeid te Utrecht dat er een regeling overwogen moest worden voor vrijstelling van de verzekeringsplicht in lijn met de beslissing van de Raad van Arbeid te Rotterdam. In Utrecht stelde Willem Mijndert den Hertog (1888-1972), penningmeester van de kerkenraad, zich op verzoek van de Raad van Arbeid beschikbaar om de financiële verplichtingen die voortvloeiden uit de vrijstelling op zich te nemen. Op 2 maart 1934 kon de minister van Sociale Zaken daarom aan Kersten meedelen dat 'aan zijn verzoek was voldaan' (NA, 2.15.08, 64).

Overigens gaf Kersten zelf tijdens de crisis van de jaren 1930 al een deel van zijn ideeën over de sociale verzekeringen prijs. In zijn protest tegen de verplichte sociale wetgeving benadrukte hij voortdurend dat niet de overheid maar de kerk de belangrijkste rol in de armenzorg had. Sociale zekerheid werd volgens hem niet verkregen door inmenging van de overheid maar door christelijke liefdadigheid. De maatschappelijke ellende van de jaren '30 leidde er echter toe dat Kersten de overheid een grotere rol toekende in de sociale wetgeving (Golverdingen 1971).

Samenvatting en conclusie

De buitenparlementaire protesten tegen de invoering van de Invaliditeitswet en de daaropvolgende vrijstellingen die in dit artikel centraal staan, bieden een nieuw perspectief op de geschiedenis van de bevindelijk gereformeerden en de SGP. In de zomer van 1919 werd vastgesteld dat de Invaliditeitswet, die arbeiders verzekerde tegen de financiële gevolgen van bedrijfsongevallen, op 3 december van dat jaar van kracht zou worden. Orthodoxe protestanten hadden grote bezwaren tegen de sociale wetgeving, die zij zagen als strijdig met het geloof in de voorzienigheid van God. Terwijl de ambtenaren van het ministerie van Sociale Zaken begonnen met de administratieve voorbereidingen van de Invaliditeitswet, tekenden bevindelijk gereformeerden protest aan tegen de wet. Via brieven aan de minister, audiënties op het ministerie en petitiebewegingen maakten ze hun gewetensbezwaren bekend in Den Haag. Dominee Gerrit Hendrik Kersten, voorman van de Gereformeerde Gemeenten, nam het voortouw in deze politieke protestacties en riep zijn achterban op tot burgerlijke ongehoorzaamheid. Zij mochten in geen geval

deelnemen aan de sociale verzekering. In de pers en op het ministerie werd de mobiliserende rol van Kersten onderkend: volgens hen voedde Kersten met zijn protest de gewetensbezwaren bij zijn achterban die voorheen niet bestonden.

Op 5 december 1919 kondigde de minister van Sociale Zaken aan dat er een vrijstelling zou komen om de gewetensbezwaarden te ontzien. Kersten had gezegevierd. In de jaren na deze vrijstelling probeerde Kersten als aanvoerder van de gemoedsbezwaarden in Den Haag meerdere vrijstellingen voor andere sociale verzekeringswetten voor elkaar te krijgen. Hij trad namens de door hem gemobiliseerde groep bevindelijk gereformeerden in het offensief om in toekomstige wetten een uitzonderingsbepaling voor gewetensbezwaren op te nemen. Voordat deze uitzonderingsbepalingen tot stand kwamen trad hij op als woordvoerder in verschillende zaken die speelden rond gewetensbezwaarde ondernemers uit bevindelijk gereformeerde kring. Kersten wendde zich meermalen tot de minister om een praktische regeling te treffen om zijn gewetensbezwaarde achterban te ontzien van de verplichte sociale verzekeringen. Hierin, zo laat het archief van het ministerie zien, opereerde hij meermalen met succes.

Tot slot ligt de vraag nog open wat de rol van gewetensbezwaard protest tegen de sociale verzekeringswetgeving was in de mobilisatie van de bevindelijk gereformeerde groep. In de wetenschappelijke beschrijving van bevindelijk gereformeerden staat vaak het concept emancipatie centraal. Politicoloog Chris Janse definieerde dit begrip als het proces waarin leden van een minoriteit een gelijkwaardige positie verwerven in de sociale stratificatie van de samenleving (Janse 1985). Zoals John Exalto overtuigend heeft laten zien ligt er in deze opvatting een neomarxistisch emancipatiebegrip. De aanpassing aan de meerderheidscultuur is namelijk het uiteindelijke criterium van de emancipatie van een groep. Het emancipatiebegrip gaat uit van ongelijkheid: de achtergestelde minoriteit moet zich opwerken tot het niveau van de meerderheidscultuur (Exalto 2012). Het begrip *subjectification* gaat niet uit van deze ongelijkheid, maar laat zien dat emancipatie voortkomt uit de groep zelf. Deze groep wordt zich bewust van haar eigen subjectiviteit en eist haar plaats op in de politieke en maatschappelijke orde. De gewetensbezwaarde protesten hadden als onderdeel van het bredere proces van maatschappelijke bewustwording van de bevindelijk gereformeerden een tweeledige rol.

Als eerste hadden de protesten een samenbindende rol. Met de oprichting van de SGP als partij die protesteerde tegen de modernisering, creëerde Kersten een bevindelijk gereformeerde groepsidentiteit die eerder bestond uit losse gemeenschappen van orthodoxe protestanten die zich als 'stillen in

den lande' schikten in hun lot (Van Lieburg 1994). In de journalistieke beeldvorming rond de protestbeweging tegen de Invaliditeitswet was Kersten een 'politiek kempaantje' die de verschillende bestaande groepjes bevindelijke 'oudgereformeerden' op verschillende plaatsen in Nederland samensmedde tot een hechte politieke en religieuze beweging die wat voor elkaar kon krijgen in Den Haag (N.N. 1920). Deze groepen, die op basis van religieuze overtuiging werden gesepareerd uit de bredere orthodox-protestantse bevolkingsgroep, kregen van Kersten ook hun 'heilige beginselen'. Terwijl Kersten deze beginselen presenteerde als direct afkomstig uit de protestantse Reformatie, lijkt het aannemelijker dat deze in de vroege twintigste eeuw werden 'uitgevonden'. Deze uitvinding was enerzijds een verbijzondering van oudere standpunten van de ARP, anderzijds voegde Kersten vanuit theologisch perspectief nieuwe elementen toe aan de discussie over gewetensbezwaren. De opmerkingen van de ambtenaren van de Raden van Arbeid, die stelden dat de bezwaren van verschillende burgers pas onder invloed van 'de bijzondere opvattingen van eenige predikanten' werden geventileerd, dus nadat Kersten hiervan een politiek strijdpunt had gemaakt, zijn in dit verband veelzeggend. Kennelijk was niet iedereen in de bevindelijk gereformeerde wereld overtuigd van de negatieve houding ten opzichte van verzekeringen en moest Kersten hen aanvuren om afstand te nemen van alle vormen van verzekering. Anderen waren wél overtuigd van het feit dat verzekeringen vanuit religieus perspectief onacceptabel waren, zoals de genoemde Leendert Mattheus Schot en Jozias Fraanje. Kersten nam dit meest strikte standpunt over en presenteerde het als de eeuwenoude norm voor de groep bevindelijk gereformeerde protestanten.

Kersten nam ten tweede vol verve de rol van spreekbuis en lobbyist in Den Haag op zich, om de plaats van de bevindelijk gereformeerde gewetensbezwaarden daadwerkelijk op te eisen. De door hem georganiseerde groep bevindelijk gereformeerden moest een plaats krijgen in het politieke bestel. Het was volgens hem een rechtmatige plaats, die eeuwenoude papieren had. Kersten ontketende een offensief van gewetensbezwaarden doordat hij zich regelmatig tot de minister wendde om de ruimte voor hen maximaal te benutten of zelfs proberen uit te breiden. Hij mengde zich als mediator in zaken van bevindelijk gereformeerden uit zijn achterban om voor een snelle oplossing van hun zaak te pleiten. Het is opmerkelijk hoe goed Kersten de wegen in Den Haag kende om zijn volksdeel een stem te geven. Zelfs voordat hij Kamerlid was, wat hij in 1922 werd, kwam hij regelmatig bij de Minister op audiëntie en liet hij richting zijn achterban doorschemeren dat hij, wanneer zij dat wensten, gerust nog eens op audiëntie zou gaan om zaken te regelen.

De rol van Kersten en zijn georkestreerde massale politieke actie rondom gewetensbezwaren is ten diepste paradoxaal. Enerzijds betoogde Kersten namelijk dat een gewetensbezwaar een individuele, innerlijke godsdienstige overtuiging was. Anderzijds drong Kersten er bij zijn achterban zeer sterk op aan om te blijven volharden in de collectieve tegenstand tegen de wetten die gewetensbezwaren oproepen. Er vond dus een collectieve actie plaats om strikt individuele overtuigingen te beschermen. Deze collectieve actie leidde op haar beurt tot een sterkere groepsidentiteit, waarbinnen Kerstens articulatie van de gewetensbezwaarden tot norm werd gesteld voor de groep. Waar aanvankelijk in Kerstens achterban een bredere waaier van opvattingen over verzekeren bestond, werd de keuze van Kersten voor de meest strikte opvatting over verzekeren leidend voor de hele groep. Het is daarom niet verrassend dat rond deze gewetensbezwaren spanningen ontstonden tussen individuele overtuigingen en de norm van de groep. In de loop van de twintigste eeuw veranderde de omgang van bevindelijk gereformeerden met verzekeringen. Het beginsel van Kersten, tégen iedere vorm van verzekering omdat die strenden met de voorzienigheid Gods, werd steeds meer een ‘middelmatische zaak’, een ethisch besluit dat in zichzelf niet goed noch fout was en waarover door eenieder persoonlijk moest worden beslist.

Uiteindelijk kreeg de commentator van *Het Vaderland* gelijk, de oplossing van de gewetensbezwaren tegen verzekeringen bleek een kwestie van tijd (N.N. 1920). Bevindelijk gereformeerden anno 2018 doen voor het overgrote gedeelte mee aan verzekeringen. De ‘eeuwigdurende beginselen’ van Kersten bleken niet bestand tegen de mentaliteitsveranderingen onder bevindelijk gereformeerden, de ‘stille revolutie’ (Van Lieburg 2014). Een boeiende vraag die in het verlengde van de bezwaren tegen verzekering ligt, is de vraag naar de gewetensbezwaren tegen vaccinatie, een van de andere politieke speerpunten van de bevindelijk gereformeerden. Het aantal bevindelijk gereformeerden die anno 2018 religieuze bezwaren tegen vaccinatie hebben, ligt hoger dan het aantal bezwaarden tegen verzekeringen (Webbink & Ultee, 2004; Ruijs 2012). Het voert te ver om in dit artikel dit verschil te onderzoeken. Een mogelijk antwoord kan liggen in het feit dat vaccinatie dichter bij de persoonlijke levenssfeer staat dan een verzekering. Het geloof in Gods voorzienigheid, weegt, naar de woorden van de 10^e zondag van de Heidelbergse Catechismus, blijkbaar zwaarder op het terrein van ‘gezondheid en ziekte’ dan op het terrein van de ‘rijkdom en armoede’. Nader historisch en sociologisch onderzoek is nodig om deze ontwikkeling in de Nederlandse *Biblebelt* als een complex samenstel van moderniteit en orthodoxie te ontrafelen.

Noot

- 1 Met dank aan John Exalto, Kees van den Brink en de redactie en referent van *Religie & Samenleving* voor hun stimulerende commentaar op eerdere versies van deze tekst.

Archiefbronnen

NA, 2.15.08, 64,

Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken: Arbeidersverzekering, nummer toegang 2.15.08, inventarisnummer 64. *Correspondentie met de predikant G.H. Kersten, betreffende vrijstelling van verzekering wegens gemoedsbezwaren, 1922, 1934.*

NA, 2.15.08, 166,

Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken: Arbeidersverzekering, nummer toegang 2.15.08, inventarisnummer 166. *Stukken betreffende gemoedsbezwaren tegen een wettelijke ongevallenverzekering, 1923-1929.*

NA, 2.15.08, 347,

Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken: Arbeidersverzekering, nummer toegang 2.15.08, inventarisnummer 347. *Stukken betreffende gemoedsbezwaren tegen de Invaliditeitswet alsmede betreffende wijzigingen in deze, 1919-1920.*

NA, 2.15.08, 368,

Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken: Arbeidersverzekering, nummer toegang 2.15.08, inventarisnummer 368. *Stukken betreffende vrijstelling van premiebetaling bij gemoedsbezwaren alsmede ministeriële beschikkingen tot vaststelling en wijziging van de formulieren ter verklaring van gemoedsbezwaren, 1920-1929.*

NA, 2.19.203, 1,

Nationaal Archief, Den Haag, Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), nummer toegang 2.19.203, inventarisnummer 1. *Register met notulen van algemene vergaderingen in 1919-1926, vergaderingen van het hoofdbestuur in 1918-1927 februari, en notulen van de vergadering van het hoofdbestuur met de Raad van Advies in 1927, 1918-1927.*

Literatuur

B., (1930),

Leestafel, in: *De Banier. Staatkundig gereformeerd dagblad*, 20 september 1930.

Eijk, Corn van (1930),

Het verzekeringswezen. Of de god dezer eeuw veroordeeld op grond van Gods getuigenis naar aanleiding van Job 12:6b, Gorinchem: Romijn & Van der Hoff.

- Exalto, John (2012),
Wordt een heer! Kweekschool De Driestar en de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden, Heerenveen: Groen.
- Exalto, John (2017),
Van wie is het kind? Twee eeuwen onderwijsvrijheid in Nederland, Amsterdam: Balans.
- Fesko, John, Arnold Huijgen & Aleida Siller (red.) (2013),
Handboek Heidelbergse Catechismus, Kampen: Kok.
- Fieret, Wim (1990),
De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal, Houten: Den Hertog.
- Golverdingen, M. (1971),
Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk, Amersfoort: Bond van Jeugdverenigingen der Gereformeerde Gemeenten.
- Handelingen Tweede Kamer (1925-1926),
 Vragen van den heer Duymaer van Twist betreffende het optreden van Overheidswege tegen vrouwen, die wegens gemoedsbezwaren haar kiesrecht niet hebben uitgeoefend, in: *Handelingen der Staten-Generaal, 1925-1926, II. Aanhangsel*, 18 maart 1926.
- Hoogenboom, M.J.M. (2003),
Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland (ca. 1880-1940), Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Janse, C.S.L. (1985),
Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van bevindelijk gereformeerden, Houten: Den Hertog.
- Kersten, G.H. (1920),
De invaliditeitswet. Onze bezwaren geschetst; ons verzet verdedigd, Yerseke.
- Kersten, G.H. (1921a),
 Aan de Lezers, in: *De Banier. Orgaan van de Staatkundig Gereformeerde Partij in Nederland*, 5 mei 1921.
- Kersten, G.H. (1921b),
 Invaliditeitswet. Gemoedsbezwaren. (Vervolg), in: *De Banier. Orgaan van de Staatkundig Gereformeerde Partij in Nederland*, 3 november 1921.
- Kluveld, Amanda (2017),
Gewetensvrijheid in het geding. Het relationele geweten ondervraagd, Apeldoorn: Labarum Academic.
- Lieburg, Fred van (red.) (1994),
De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de negentiende eeuw, Kampen: De Groot Goudriaan.
- Lieburg, Fred van (2014),
 De stille refolutie. Mentaliteitsverandering bij de staatkundig gereformeerden in Nederland, in: *Religie & Samenleving*, 9, 44-61.

- Loef, C.M. (1919),
Wat iedereen beslist weten moet van de Raden van Arbeid, Dordrecht, Raad van Arbeid.
- N.N. (1919a),
 Vragen van den dag. Elck wat wils. Gemoedsbezwaren!, in: *Rotterdamsch nieuwsblad*, 20 oktober 1919.
- N.N. (1919b),
 Geen gewetensbezwaren, maar brandkastbezwaren, in: *Het Volk: dagblad voor de arbeiderspartij*, 10 december 1919.
- N.N. (1919c),
 Oogen open. Van den Raad van Arbeid te Goes, in: *Nieuwe Zeeuwsche Courant*, 18 december 1919.
- N.N. (1920),
 Zeeland en de invaliditeitswet, in: *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad* 25 april 1920.
- N.N. (1921),
 Kort verslag (slot), in: *De Banier. Orgaan van de Staatkundig Gereformeerde Partij*, 7 juli 1921.
- N.N. (1922),
 Gemoedsbezwaren tegen ouderdomsverzekering, in: *De Telegraaf*, 24 april 1922.
- N.N. (1925),
 Een onwillige dominee, in: *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche courant*, 6 mei 1925.
- Rancière, Jacques (1991),
The Ignorant Schoolmaster. Five Lessons in Intellectual Emancipation, Stanford: Stanford University Press.
- Regt, N.C. de (1919),
 Ingezonden, in: *Apeldoornsche Courant*, 4 oktober 1919.
- Ruijs, W.L.M. (2012),
Acceptance of Vaccination among Orthodox Protestants in The Netherlands, Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen.
- Toelichting (1996),
Toelichting op het Program van Beginselen van de Staatkundig Gereformeerde Partij, 's-Gravenhage, Staatkundig Gereformeerde Partij.
- Webbink, E. & W.C. Ultee (2004),
 Van polio tot meningokokken-C: gedragingen en opvattingen van bevindelijk gereformeerden in Nederland, in: *Mens en Maatschappij*, 79, 4-23.
- Wittert van Hoogland, E.B.F.F. (1940),
De parlementaire geschiedenis der sociale verzekering 1890-1940 I, Haarlem: Tjeenk Willink & Zoon.